विद्या भवन बालिका विद्यापीठ

शक्ति उत्थान आश्रम लखीसराय

विषय संस्कृत दिनांक 10-06-2021

वर्ग- सप्तम शिक्षक राजेश कुमार पाण्डेय

एन० सी० ई० आर० टी० पर आधा

अ	+	ओ	=	औ
परम	+	ओजस्वी	=	परमौजस्वी
अधर	+	ओष्ठः	=	अधरौष्ठः
जन	+	ओघः	=	जनौघः
भव	+	ओषधम्	=	भवौषधम्

अ	+	औ	=	औ
वन	+	औषधम्	=	वनौषधम्
मम	+	औरसः	=	ममौरसः
तव	+	औत्सुक्यम्	=	तवौत्सुक्यम्
मम	+	औदार्यम्	=	ममौदार्यम्

आ	+	ओ	=	औ
महा	+	ओघः	=	महौघः
महा	+	ओजस्वी	=	महौजस्वी
विद्या	+	ओजः	=	विद्यौजः
महा	+	ओषधम्	=	महौषधम्

आ	+	औ	=	औ
महा	+	औषधम्	=	महौषधम्
महा	+	औदार्यम्	=	महौदार्यम्

यण् सन्धिः

यदि पूर्वपद का अंतिम वर्ण इ, ई, उ, ऊ, ऋ या ॠ हो और उत्तरपद का प्रथम वर्ण विजातीय स्वर हो अर्थात् इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ से असमान स्वर हो, तो 'इ, ई' के स्थान पर 'य्', 'उ, ऊ' के स्थान पर 'व्' और 'ऋ, ॠ' के स्थान पर 'र्' हो जाता है। जैसे—

इ	+	असमान-स्वरः	=	य्
यदि	+	अपि	=	यद्यपि
इति	+	उवाच	=	इत्युवाच
इति	+	आदि	=	इत्यादि
प्रति	+	एकम्	=	प्रत्येकम्

उ	+	असमान-स्वरः	=	व्
गुरु	+	आदेशः	=	गुर्वादेशः
अनु	+	अयः	=	अन्वयः
गुरु	+	आकृतिः	=	गुर्वाकृतिः
सु	+	अल्पम्	=	स्वल्पम्

ई	+	असमान-स्वरः	=	य्
नदी	+	उद्गमस्थलम्	=	नद्युद्गमस्थलम्
देवी	+	उवाच	=	देव्युवाच
जननी	+	अस्ति	=	जनन्यस्ति
सती	+	एषा	=	सत्येषा

ऊ	+	असमान-स्वरः	=	व्
वधू	+	आगमनम्	=	वध्वागमनम्
वधू	+	आदेशः	=	वध्वादेशः

ऋ	+	असमान-स्वरः	=	र्
भातृ	+	आदेशः	=	भात्रादेशः
पितृ	+	आज्ञा	=	पित्राज्ञा

अयादि सन्धिः

यदि 'ए', 'ऐ', 'ओ', 'औ' के बाद कोई अन्य स्वर आ जाए, तो 'ए' का 'अय्', 'ऐ' का 'आय्', 'ओ' का 'अव्' और 'औ' का 'आव्' हो जाता है। जैसे—

ए	+	कोऽपि स्वरः	=	अय्
ने	+	अनम्	=	नयनम्
शे	+	अनम्	=	शयनम्
चे	+	अनम्	=	चयनम्
ने	+	अति	=	नयति

ऐ	+	कोऽपि स्वरः	=	आय्
गै	+	अनम्	=	गायनम्
नै	+	अकः	=	नायकः
गै	+	अकः	=	गायकः
सै	+	अकः	=	सायकः

ओ +	कोऽपि स्वरः	= अव्
भो +	अनम्	= भवनम्
पो +	अनः	= पवनः
भो +	अति	= भवति
पो +	इत्रम्	= पवित्रम्

औ +	कोऽपि स्वरः	= आय्
नौ +	इकः	= नाविकः
पौ +	अनम्	= पावनम्
भौ +	उकः	= भावुकः
पौ +	अकः	= पावकः

पूर्वरूप सन्धिः

यदि पूर्वपद के अंत में 'ए' या 'ओ' स्वर हो और उत्तरपद के प्रारंभ में 'अ' स्वर हो, तब उत्तरपद का 'अ' पूर्वपद के 'ए' या 'ओ' स्वर में लुप्त हो जाता है। 'अ' स्वर के स्थान पर अवग्रह 'ऽ' चिह्न का प्रयोग हो जाता है। इसे पूर्वरूप सन्धि कहते हैं। जैसे–

ए	+ अ	= एऽ
हरे	+ अत्र	= हरेऽत्र
अरण्ये	+ अगच्छत्	= अरण्येऽगच्छत्
धर्मे	+ अस्मिन्	= धर्मेऽस्मिन्

ओ	+ अ	= ओऽ
विष्णो	+ अत्र	= विष्णोऽत्र
सो	+ अहम्	= सोऽहम्
बालो	+ अस्ति	= बालोऽस्ति

पररूप सन्धिः

(प्र, अव) अकारांत उपसर्गों के बाद यदि 'ए' और 'ओ' स्वर आते हैं, तब 'अ' वर्ण 'ए' और 'ओ' वर्णों में लुप्त हो जाते हैं। जैसे–

प्र + एषयति = प्रेषयति

अव + ओषति = अवोषति

प्रकृतिभाव सन्धिः

जहाँ दीर्घ सन्धि और यण् सन्धि के नियमानुसार सन्धि होती है, वहाँ पर यदि पद द्विवचन में हों, तो सन्धि नहीं होगी। यहाँ प्रकृति भाव होंगे। अर्थात् जैसा है वैसा ही रहेगा। जैसे–

कवी+इमौ = कवी इमौ, लते+एते = लते एते,

ई, ऊ, ऐ } यदि ये स्वर द्विवचन में होते हैं, तो सन्धि नहीं होती।

साधू + आगच्छताम् = साधू आगच्छताम्

यहाँ सन्धि का योग होने पर भी सन्धि नहीं हुई।